

„סדר רחמין“ מתקופת הגאונים

מאת

יהודה רצהבי

כבר מראשית צמיחתו מצא הפיוט דרכו לסדר התפילה. במרוצת השנים נשתלב בה ונעשה חלק בלתי נפרד ממנה. אם ביסודות התפילה מנהג ישראל אחד הוא, הנה בפיוט נבדלים הם זה מזה. לא הרי הפיוט שבמחזור אשכנז כהרי הפיוט שבמחזור ספרד, ולא זה וזה כהרי פיוטי מחזור תימן. החילוק בפיוטים בין קהילות ישראל ישן נושן הוא, ושנותיו כשנות הפיוט עצמו¹. אילו נשתמרו לנו סדרי תפילות של כל הדורות יכולים היינו לעקוב אחרי התפתחותו של הפיוט והשתלשלות השתלבותו בתפילה. אף על פי כן לא קיפחה אותנו ההשגחה בדבר זה. סידורי התפילה העתיקים של ר' סעדיה ושל ר' עמרם ומחזור ויטרי, ששרדו לנו מזה; אלפי הפיוטים ששימרה גניזת קהיר מזה; ומחזורי התפילה שבכתובים ושבדפוסים שהגיעו אלינו מכל קהילות ישראל, למן המאה הי"ג ועד ימינו, נותנים לנו תמונה ברורה על תהליך זה באלף השנים האחרונות.

סידור ר' סעדיה הוא המקור הטוב ביותר להכרת פיוטי יהודי בבל בתקופתו של הגאון. דברי הפיוט שבסידור הם על שני פנים: פיוטים מיצירת העבר, שנהגו יהודי בבל לאומרם בימיו, ופיוטים חדשים מפרי עטו של הגאון עצמו. אלו שחיברם ר' סעדיה פרשה בפני עצמה הם, ואינם עניין למחקרנו². כנגדם פיוטי הדורות שקדמו לגאון עברו בחינה מדוקדקת, ורק אלה שנמצאו ראויים נכללו בסידורו³. כיון שר' סעדיה היה פייטן גדול, שייסד אסכולה משלו בספרות הפיוט, מאלפת היא ביותר דרך הבדיקה שנקט בבחירת הפיוטים לסידורו. ואכן, בהערות לוואי לכמה פיוטים מנמק הגאון על שום מה השמיט פיוט מקובל או מה גרם לו להחליף פיוט אחר ביצירה חדשה משלו. דרך משל, אזהרות „אתה הנחלתה“, שבני דורו רגילים היו לאומרן במוסף של שבועות, לא ישרו בעיניו, מחמת שאינן מפרטות כל תרי"ג מצוות. נוסף על כך לוקות הן בחזרות ובגיבוב דברים. כיון שהקהל גילה דביקות בהן ראה רס"ג לנכון לחבר במקומן אזהרות מתוקנות משלו⁴. הערה אחרת נוגעת למוסף של ראש השנה. כשבא לבחור פרקי פיוט לברכות „מלכיות, זכרונות ושופרות“ העדיף, ממה

1. כדוגמה תשמע לנו עדותו של ר' סעדיה על החילוקים בין אנשי ארץ ישראל ואנשי בבל באמירת סליחות הושענא רבא (סידור ר' סעדיה, ירושלים תש"א, עמ' רנא).
2. באלה טיפל חוקר הפיוט הדגול מנחם זולאי בספרו „האסכולה הפייטנית של ר' סעדיה גאון“, ירושלים תשכ"ד.
3. הגאון מדגיש, לא אחת, שלא נתכוון בסידורו לרשום דברי פיוט (סידור, עמ' רנא, שו' 17—18; עמ' רפט, שו' 21—22).
4. סידור, עמ' קנו, שו' 11—18.

שמצא לפניו, את אלו של יוסי בן יוסי, ועל כך הוא כותב: „במקביל לפרקים הללו⁵ נתחברו פזמונים, שאיני יכול למנות אותם, בגלל ריבויים. מהם מושלמים בלשונם ובעניינם, מהם נפסדים לחלוטין, ומהם מעוטי שגיאות. מכל פזמוני התקיעות הידועים לי בוחר אני בדברי יוסי בן יוסי⁶. עדות מעין זו מצאנו בדברי הגאון על סליחות הושענא רבא של יהודי בבל ואחרים, שהיו מרובות וארוכות⁷. על דרך הסיכום יש לומר, שתקופת ר' סעדיה היתה תקופה ברוכה לפיוט בבבל: ריבוי יצירה מכאן וקהל חסידים ודביקים מכאן. הקווים שהנחו את רס"ג בביקורת הפיוט היו: תוכן ולשון, דקדוק והלכה.

הסליחות לתעניות מרוכזות בסידור ר' סעדיה בסופו⁸, לפי הסדר הבא: יום הכפורים, תשעה באב, שאר תעניות ו„רחמין“. לחטיבה האחרונה⁹ הקדים הגאון דברי הקדמה קצרים. מהם למדים כי הרחמין נועדו לעשרת ימי תשובה, ובכל יום יש לומר מהן מעט או הרבה, הכל לפי הצורך. כן מציין הגאון שהוא רשם את פסוקי הרחמין ותפילותיהם במלואם. גם מלשון הגאון וגם מעדות מפורשת אחרת¹⁰ למדים, כי הרחמין אין בהם כלום משל הגאון. הרחמין מייצגות איפוא את סליחות יהודי בבל, בתקופת הגאון ובדורות שקדמו לו, לעשרת ימי תשובה. הן מהוות יחידה פיוטית אחת, ובתור שכזו ראויות הן למחקר ועיון.

הצורה, הלשון, התוכן והסגנון של הרחמין מעידים על קדמותן. פתיחתן היא חטיבה גדולה של פסוקי מקרא, שעניינם: תחנונים להיענות בתפילה, אפסות האדם, וידוי חטאים ותפילה לתשועת ישראל¹¹. לאחר הפתיחה באות סליחות וקבוצות פסוקים חליפות, הסליחות הן מסוג הליטאניה¹², שפזמון המענה שלהן הוא: רחמנא¹³, אלהינו שבשמים, מרן דבשמיא וכיוצא. כתפילות ציבור אמורות הן בלשון רבים. הליטאניות הן היצירות הקדומות ביותר בספרות הליטורגית, וראשיתן נעוצה בתפלת המקדש¹⁴. תוכנם של הפסוקים והרחמין סובב על שני צירים: עניין היום — עוונות, תשובה

5. מלכיות, זכרונות ושופרות.

6. סידור, עמ' רכה, שו' 15—20.

7. שם, עמ' רנא, שו' 15—20.

8. שם, עמ' רץ—שנז.

9. שם, עמ' שמג—שנז.

10. כ"י אוכספורד 2857 דף 2 שבו נאמר: והיא אלתחנונים לים הו' לר' סעדיה [תחנונים הללו אינם לר' סעדיה]. עיין מ' זולאי, האסכולה הפייטנית וכו', עמ' מה, סעיף 7.

11. חטיבות פסוקי רחמין נשתמרו גם במחזורי ספרד (ברצלונה וארגון) ליום הכפורים. הם קבועים בעמידה של שחרית, מוסף ומנחה ליום הכפורים (ראה לדוגמה: ליטורגיה, כ"י 4328 שבספריית הסימינר לרבנים).

12. הליטאניה בנויה פסוקים קצרים של בקשות הדומות זו לזו, שבסוף כל אחת מענה בלתי משתנה מפי הציבור.

13. כיון שתחנוני „רחמנא“ תופשים מקום מרכזי בסליחות נקרא המדור כולו על שמו.

14. בפרטות יתר ר' יוסף היינימן, דפוסי פיוט מיסודו של בית המקדש, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, עמ' 88—98.

ומחילה; עניין כנסת ישראל — זוהרה בעבר, שפלותה בהווה וגאולתה בעתיד. ברחמין כלולות גם בקשות — צרכים לשנה החדשה: תפילה על הגשמים, על התבואה ועל השלום בעולם ובמשכנות ישראל¹⁵. ריבוי המקראות המלווים את הליטאניות מעיד על גישת הראשונים שראו בלשונות הנביאים דברי אלהים חיים, שמעלתם גדולה מזו של חיבורי הפייטנים. מאפיינת את הרחמין פשטות שבתוכן ושבצורה. הפייטן שוטח תפילתו ובקשתו בלשון קצרה ונהירה ללא הצטעצעות בסלסולי מליצה. לבד מסדר הא"ב של הפסוקים ומן החרוז המופיע במקצת מן הרחמין, אין העין מבחינה עדיין בקישוטים אמנותיים. אף הלשון הארמית, שבה כתובות מקצתן, יש בה אישור נוסף לקדמותן.

סדר רחמין דומה מצאנו בסידור ר' עמרם. אף שם הפסוקים והליטאניות באים בזה אחר זה חליפות. הליטאניות הן: רחמנא, עשה למען, אלהינו שבשמים, עננו אבינו, כענית וכיוצא¹⁶.

כיון שכיפור הוא אחד מעשרת ימי תשובה שימשו הרחמין את צבור המתפללים גם בתפילות יום הכפורים. לפי עדות ר' סעדיה נתייחדו הפיוטים לכתחילה לתפילת מוסף. אולם, בימיו נהגו הרוב לומר פיוטים גם בתפילת שחרית ונעילה. אמירת הפיוטים היתה אז בתהליך של התגבשות, והחזונים רשאים היו לבחור מן הפיוטים מה שלבם חפץ, וכן לקצר ולהאריך כרצונם¹⁷. אף לגבי מספר הסליחות הקבועות לכל תפילה מתפילות היום לא היו המנהגים שווים¹⁸.

סדרי רחמין, מעין אלו שבסידורי ר' סעדיה ור' עמרם, נשתמרו לנו בסדרי תפילתם של יהודי תימן ויהודי בבל. בקרב יהודי בבל נתכנה הסדר „עקידת יצחק אבינו“ על שום פיוט עקידה שבראשו¹⁹. כפי שמעיד דוד ששון²⁰ נהגו יחידי סגולה להסדיר את הרחמין בבית הכנסת צלאת פרחת שבבגדד בליל שני של ראש השנה. השוואה בין סידור רס"ג לבין „עקידת יצחק אבינו“ מראה על קירבה רבה בין השניים²¹. בתכלאל יהודי תימן שימרו הרחמין על שמם המקורי „נצ"ד אלרחמים“

15. התפילות על השלום במשכנות ישראל מעין: „זרע שלום רב: בין שתי הישיבות; בארץ ישראל; בין בני הגולה; בין לומדי תורה“ (סידור רס"ג, עמ' שנו, שו' 11—12) מלמדות שהחיים החברתיים בקהילות ישראל לא נוקו ממחלוקת.

16. עיין אלכסנדר מרכס, הוספות ותקונים לסדר רב עמרם גאון, *Untersuchungen zum jüdischen Jahrbuch die Siddur des Gaon R. Amram, Berlin 1908*, Literarische Gesellschaft V, 1903 pp. 341—368. חלק עברי עמ' 1—38. „רחמנא אידכר לן... בדיל ויעבר“ בסדר א"ב נדפס בסידור ר' עמרם גאון, ח"ב, ורשה תרכ"ה, יט—כ. שתי ליטאניות: עננו אבינו עננו (בסדר א"ב) „עשה למען“ מצויות גם בסידור הקראים (סדור התפלות כמנהג הקראים, גוזלו תקצ"ו, ח"ג, צה—צז).

17. סידור רס"ג, עמ' רסג—רסד.

18. שם, עמ' רסד, שו' 8—9; סידור ר' עמרם השלם ח"ב, קעז ב.

19. את הסליחות שב „עקידת יצחק אבינו“ סקר דוד ששון ב „קריית-ספר“, שנה ב, עמ' 258—267.

20. קריית ספר, שם, עמ' 258.

21. משותפים לשניהם: חטיבת הפסוקים „אלהינו בושנו במעשינו“ (סידור רס"ג, עמ' 258).

[סדר הרחמים] ²², ומקומן נקבע בסוף מדור הסליחות ליום הכפורים ²³. כידוע עמדה תימן תחת השפעתה המכרעת של יהדות בבל בימי הגאונים, וערכי רוח רבים מאותה תקופה נשתמרו ביהדות תימן עד היום. סדר תפילתם של בני תימן קלט הרבה מסידור ר' סעדיה ²⁴. יהודי תימן נוהגים עד היום לומר מתוך „נצ'ד אלרחמים" מקצת תחנונים, בסדר הסליחות לשחרית יום הכיפורים. „נצ'ד אלרחמים" של בני תימן קרוב הוא ל„רחמין" שבסידור רס"ג יותר מ„עקידת יצחק אבינו" של יהודי בבל. הוא סדור על פי סדר התחנונים של רס"ג; וחץ מחילופי לשונות והשמטות של מקצת פסוקים ופיוטים, שווה הוא לו בכל. סליחות שאינן כלולות בסידור רס"ג הן „עננו אבינו" ²⁵ וכמה רחמין ו„מרנות" ²⁶, שנהגו לאומרן אחר נפילת אפים. רס"ג בסידור השמיטן מחמת הקיצור ²⁷, ואילו בסידור יהודי תימן הן ניתנות בהרחבה. רשאים אנו איפוא להסיק שגם „עקידת יצחק אבינו" וגם „נצ'ד אלרחמים", בדומה לרחמין של רס"ג, הם מהדורות בבליות של סליחות ותחנונים, שהיו נוהגים בבבל בתקופת הגאונים. מהדורה רביעית, בלתי נודעת עד כה, כלולה בשריד של מחזור תפילה כתב יד, המצוי ברשות ספריית הסימינר לרבנים שבניו-יורק. המחזור שסימנו 4284 עשוי בחבנית זעירה. מספר דפיו 33 והועתק: כנראה בתורכסטאן. שנת העתקתו עולה מהערת גליון [26 ב] שרשם המעתיק: „פי הדה אלפצל ידכר חסבת אלסנה [בפרק זה יש להזכיר חשבון השנה] שנת התל"ג ליצירה אתתקפ"ד לשטרות אתר"ה לחרבן ב"ב [בית שני]". כתב היד לקה בחסר בסופו ובראשו ואף באמצעיתו ²⁸. סדר הדפים נתבלבל בידי הכורך ²⁹. המחזור כולל סליחות לימים נוראים, רובן בארמית. בגוף כתב היד מכונה סדר הסליחות „תפלת רחמים" ³⁰. הערות המעתיק כתובות ערבית, ומכאן שהלשון הערבית היתה שגורה בפיו. הכתיב שנקט חסר ברובו, והשיבושים שיצאו מעטו מלמדים על דרך היגיו באותיות ובתנועות ³¹.

שמה—שמו), הסליחות „רחמנא רחם עלן בקל ויעבור" ו„רחמנא את הוא דאזהרתא" (שם, עמ' שמז—שמח, שו' 8) וכן „דעני לעניי ענינן" (שם, עמ' שנו שו' 32 — שנו שו' 8), „לך ה' הצדקה" (שם, עמ' שמה). — ההשוואה נעשתה על פי „עקידת יצחק אבינו", כ"י 4201 שברשות ספריית הסימינר לרבנים.

22. עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ח"ב, קסה ב.

23. בכמה תכלאלים כתבי יד, ואף במהדורת דפוס אחת, מיוחס הוא לר' סעדיה (במהדורת הדפוס של „סדר סליחות כמנהג תימנים", ירושלים תרמ"ז, כד, א, רשום: והאדא נצ'ד אלרחמים... והו מגמוע לרבינו סעדיה זצק"ל). את הטעות יש לזקוף על מעתיקים, שהעתיקוהו מתוך סידור רס"ג ודימו שהוא מחיבורו.

24. עמד על כך בפרטות ש' אסף, במבואו לסידור רס"ג, עמ' 28—30.

25. „עץ חיים", ח"ב, קעא ב. הסליחה בחלקה היא ברכה מעין שבע לתפילת העמידה של היום.

26. תחנונים שפתחו וסיימו בפזמון חוזר „מרן דבשמיא".

27. ראה להלן עמ' ר.

28. באמצעיתו — אחרי הדפים 2, 12, 20.

29. דף 2 מקומו אחרי 6. דף 3 אחרי 1.

30. קולופון המעתיק: „ושלמה תפלת רחמים, בעזרת שוכן מרומים" (27א).

31. והרי פירוטם:

מקצת מסדר הרחמין שבמחזור³² תואם תיאום מלא כמעט עם הרחמין שבסידור ר' סעדיה³³. גרסאותיו הן אלו של כ"י א¹ של הסידור³⁴. הסליחה „לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים“ [ב6] עולה בקנה אחד עם מה שפירסם לוין מתוך „סליחות הגאונים“³⁵. פיוט העקידה הארמי ותרגומו הערבי דומה לזה שבכתב יד „עקידת יצחק אבינו“³⁶, אלא שנוסחו קצר יותר. על פי מחזור זה אפשר להגיה טעויות מעתיקים, שנפלו בסידור ר' סעדיה, ולהשלים השמטות וחסירות בפרקים, שמהדירי סידור רס"ג הדפיטום על פי מקור אחד בלבד³⁷. אולם עיקר חשיבותו במה שכלול בו ואין בסידור ר' סעדיה. והרי פירוט נוספות שבו:

א. לפני „תפלת רחמים“ באות שלוש מחרוזות מסופו של פיוט. כל מחרוזת עשויה ארבע צלעיות קצרות: שלוש ראשונות חורזות בחרוז מתחלף בכל מחרוזת, ואילו האחרונה היא פסוק החותם בתיבה „יה“. תיבת הפזמון „אופנים“ מרמזת אולי שהפיוט נועד לברכת היוצר לפני „והאופנים וחיות הקדש“.

ב. „תפלת רחמים“ פותחת בליטאניה „כאשר ענית... כן תענינו“. בראשה באה הכרזה „נפתח ונימר רחמי“³⁸, ואחריה ארבעה פסוקי פתיחה. הליטאניה עצמה היא מן הקדומות ביותר ומן הנפוצות ביותר, ושמשה יסוד לכמה וכמה סליחות. היא מיוסדת על העניות שבמשנה „מי שענה... הוא יענה אתכם“³⁹. במשנה טבועה התחינה בדפוס של ברכת אדם לחבירו, כששליח צבור אינו כולל עצמו בין המתפללים, וכן הפנייה לה' היא בגוף שלישי. בנוסחנו זהה המטבע עם נוסח הברכות הליטורגיות בתפילות הקבע: הפנייה לאלהים בלשון נוכח ושליח צבור משתף עצמו עם הצבור.

א. הגיית ח כ"ה: הבל עלן [ב7] — הבל עלן. בבבל ביטאו רבים ח כ"ה (ב"מ לוין, אוצר הגאונים, מסכת ברכות, עמ' 34, הערה ד).

ב. ערבוב ב — פ: פני תמותה [ב10] — בני תמותה; גבין [ב15] — גפין; בוען [ב26] — פען.

ג. כתיב על דרך ההיגוי: מלכה [ב16] — מלאכה; מלכתו, מאלכתו [ב16] — מלאכתו; בנו [א17] — באנו.

ד. קמץ כחולם מלא: שובים [א18] — שבים; הושיבה [א12] — השיבה; מכבוד [א16] — מכבד; היום [ב18] — הים; אלשוליה צבור [א24] — אלשליח צבור. לעניין מסורת הניקוד למדים שהכותב הגה „שליח צבור“ בשי"ן קמוצה.

ה. סגול — חיריק: ושרהים [א14] — ושריהם; אבותהים [א14] — אבותיהם.

ו. חולם — צירי: אליהם [א14] — אלהים.

32. דפים 2—6; 7 ב — 12; 17 ב — 23.

33. עמ' שמה—שן; שנב—שנו.

34. ר' סידור רס"ג, מבוא, עמ' 45.

35. גנזי קדם, ח"ד, עמ' 68—69.

36. ראה לעיל עמ' קצה.

37. לדוגמה, עמ' שנב—שנו. חילופי הגירסאות, הטעויות והחסירות יינתנו להלן.

38. דומה שזאת היא פנייה של שליח צבור לקהל המתפללים ואינה מגוף הפיוט. ולענייננו אנו למדים שסדר הרחמין נשתמר בשלימותו.

39. תענית, פרק ב משנה ד ואילך.

יוסף היינימן⁴⁰ דן בנוסח התמוה של המשנה, העומד בסתירה לכללים שנקבעו בימי האמוראים: „לעולם אל יוציא אדם עצמו מן הכלל“⁴¹ ו„לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי ציבורא“⁴², וניסה להניח שבמנהג המקורי היה הנוסח „כשם שענית... כן (ת)ענינו“⁴³, בדומה לזה שלפנינו. אשר לשינוי מטבע הלשון „כשענית“ או „כאשר ענית“ במקום „מי שענה“, כבר העיר זולאי⁴⁴ שהוא מן ההבדלים הקדומים, שבין נוסח ארץ ישראל לנוסח בבל. אף על פי כן, מוסיף זולאי, לשני הנוסחים היו מהלכים בקהילות בבל. ואכן, במטבע „כשענית... ענינו“ מצויה היא בסידור הקראים⁴⁵ ובמחזורי תימן, טריפולי, רומא, רומניה וספרד⁴⁶. בכל פסוקי התחינה מקישים הפייטנים, כמו במשנה, מן העבר על ההווה: מזכירים את חסדי המקום ונסיו עם אישי האומה הראשונים, ומתפללים לו שיעשה דוגמתם עם האחרונים. גם בה, כמו במשנה, סדורים האישים בסדר כרונולוגי, ובדרך כלל מנויים בתחינה כל האישים המפורטים במשנה⁴⁷. יוצא איפוא, שכל נוסחי הדורות של התחינה הם נוסח מורחב של מטבע ראשון שבמשנה. פסוקי התחינה אינם שווים בכל המקורות, ומספרם כמספר אישי האומה המפורטים⁴⁸. ב„תפלת רחמים“, התחינה היא בת 20 פסוקים ומנויים בה 24 אישים⁴⁹. שינוי חשוב בולט בנוסח „תפלת רחמים“ הוא שכל הנוסחים — לרבות המשנה — פותחים ב„אברהם“ ואילו הוא ב„אדם ונח“.

הסבר להרחבה שחלה במאמרות התחינה, לעומת שבעה שבמשנה, וכן למנהג אמירת רחמין בתקופת הגאונים, אפשר ללמוד מתשובת ר' שרירא ור' האי גאון⁵⁰. הגאונים מספרים כי מנהגם בימי צרה, ששליח ציבור אומר בברכת גואל ישראל „דברי חבורין... לראשונים ולאחרונים. ואית ליה טעמי מושכין לבבות דלקיטין מפום קדמאי“⁵¹. ואחרי שסיים שליח צבור ברכת גואל ישראל, עומד שליח צבור אחר ומתחיל

40. התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, עמ' 69—71.

41. ברכות מט ב.

42. שם לא א.

43. התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, עמ' 70.

44. האסכולה הפייטנית וכו', עמ' רלו.

45. תפילת בוקר של יום הכפורים, סדור התפלות כמנהג הקראים, גוזלוו תקצ"ו, ח"ג צה—צו.

46. עיין דוידזון, אוצר השירה והפיוט, אות כ, מס' 551. — בסידור רס"ג היא ערוכה במטבע „דעני... ענינו“ (סידור רס"ג, עמ' שנו—שנז).

47. אברהם, משה ואבותינו, יהושע, שמואל, אליהו, יונה, דוד ושלמה.

48. לדוגמה: בסידור הקראים (לעיל, הערה 45) — 33 פסוקים; תכלאל תימן (עץ חיים, ח"ב קעב א) — 16 פסוקים; 14 כלשון מחזורנו, ו-2 בשינוי לשון.

49. להלן פירוטם: אדם, נח, אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה ואבותינו, אהרן, פינחס, יהושע, שמואל, דוד ושלמה, אליהו, אלישע, יונה, יחזקאל, דניאל, חנניה מישאל ועזריה, מרדכי ואסתר, עזרא. — „דוד ושלמה“ בפסוק אחד, וכן „חנניה, מישאל ועזריה“ ו„מרדכי ואסתר“. — טבלה מפורטת של האישים במחזורים השונים ערך ד' גולדשמידט בספרו „מחקרי תפילה ופיוט“, ירושלים תשל"ט, עמ' 180.

50. ב"מ לוין, אוצר הגאונים, מסכת תענית, עמ' 25—26.

51. „ויש בהם טעם, שמושכים לבבות, לפי שהם מלוקטים מפי ראשונים“.

ואומר: „עננו אבינו עננו, עננו מלכנו עננו, עננו אלהינו עננו, כשם שענית לאברהם אבינו בהר המוריה עננו“⁵². וציבורא ענו בתריה מילתא מילתא⁵³. ואומר פסוקי דרחמי ובאבא רבא דתחנוני לפום דאיפשר⁵⁴... ונפלין ציבורא על אנפיהון לבסוף וקיימין על רגליהון כדלא מיתמר מכניסי רחמים... ומסלקין צלותא ביתגדל“⁵⁵. ר' שרירא ור' האיי מדגישים את קדמות המנהג במלים: „אלה מנהגים שלנו, ותדיר כך היינו רגילים מימי אבותינו הראשונים“⁵⁶. מקדמות המנהג יש ללמוד גם על קדמות הסליחות והתחנונים, שהיו נוהגים לומר במעמד של ימי צרה. דבר חשוב נוסף יש ללמוד ממנהגם בעתות צרה לכרוך סליחות בברכות שמונה עשרה ולהזכיר בכל ברכה זכות אותו חסיד, שהברכה תלויה בו⁵⁷. על פי זה אפשר להכיר שהתחינה „כאשר ענית... כן תעננו“ נועדה מעיקרה לברכות העמידה בימי צרה, כפי שמעיד מספר האישים המנויים בפסוקיה, שהוא קרוב למספר הברכות⁵⁸. ראיה לדבר תשמע תפלת „ברוך שמך“⁵⁹ לר' סעדיה, המזכירה בכל ברכה גדול אחד מגדולי האומה⁶⁰. ברבות השנים נעקרו פסוקי האישים מתוך הברכות ונקבעו כתחינה בפני עצמה.

ג. לאחר התחינה „כאשר ענית“ באה במחזור חטיבת מקראות לפסוקי „רחמנא“ הזהים עם אלה שנתפרסמו בסידור רס"ג⁶¹. אחריהם באה חטיבת פסוקים שנייה, היא כוללת מקראות מעניין היום⁶² ומקראות על חסידי האומה שקשה להולמם לעניין⁶³.

52. נוסח הגאונים „כשם שענית... עננו“ שונה מנוסח המשנה ועולה עם נוסח המחזוריים.

53. „והציבור עונים אחריו דבר דבר“. הכוונה לעניית המענה החוזר.

54. „ואומר סליחות רחמים ואבא רבא של תחנונים כפי האפשר“. „פסוק“ הוא כינוי לסליחה, ומצאנוהו בשימושו של ר' סעדיה (סידור רס"ג, עמ' רסד שו' 4, 6). „אבא רבא“ הוא כנראה המרנא שבמחזור שלנו (ר' להלן).

55. „ונופלים הציבור על פניהם לבסוף, ועומדים על רגליהם בלי לומר, מכניסי רחמים“ (תפילת חתימה לאחר אמירת סליחות)... ומסיימים התפילה ב„יתגדל“ (קדיש). — לוי, אוצר הגאונים, תענית, עמ' 25—26.

56. שם, עמ' 26, — בתרגום.

57. בלשון הגאונים „ומדכר זכות ההוא חסידא דתליא ביה ברכה“ (שם, עמ' 25). מנהג הגאונים נתייחד על שש הברכות שהוסיפו בימי תענית בתקופת המשנה על יח ברכות, וכל ברכה נתייחדה להזכרת זכותו של צדיק אחד מצדיקי האומה.

58. אצלנו עשרים מאמרות לעומת יט ברכות שבעמידה.

59. נדפסה בספרו של זולאי „האסכולה הפייטנית“, עמ' רמח—רנז.

60. מספר האישים המפורטים הוא יט כמספר יט ברכות שבתפילה. רוב האישים משותפים ל„ברוך שמך“ ולתחינה „כאשר ענית“, לבד ממעטים. באחרונה מצויינים אדם, נח, יוסף, יחזקאל ועזרא, ואינם נזכרים בתפילת „ברוך שמך“.

61. חילופי גירסאות ביניהם לבין רס"ג יינתנו להלן.

62. כגון: פסוקי סליחת העוון [17 א] — לכיפור; פסוקים על שבת [16 א] — לכיפור שחל בשבת; פסוקי תקיעה [17 א] — לראש השנה. הפסוקים מישעיה (ו א—ג) מובאים עם תרגומם, כנראה בגלל הקדושה הכלולה בהם.

63. בפירוט: משה [15 א]; יהושע [15 ב]; יחזקאל [13 ב]; אברהם [14 ב]; יצחק יעקב

התמיהה תתיישב על פי המנהג להזכיר זכות אבות בברכות בימי תענית וצרה. במקום ברכות ליקט הפייטן פסוקים עליהם כדי להזכיר זכותם. חוץ מיחזקאל סדורים כל הצדיקים בסדר כרונולוגי.⁶⁴

ד. חותמות את „תפלת רחמים” י”ב מרנות⁶⁵, שהיו נוהגים לאומרן לאחר נפילת אפים. ר’ סעדיה השמיט תשע מהן מחמת הקיצור⁶⁶, והסתפק בשלוש שראה בהן עיקר⁶⁷. השלוש שבחר רס”ג לסידורו⁶⁸ כלולות בין ה-12 שבמחזורנו, והן מופיעות בשני המקורות באותו סדר. נמצא שהמרנות שלפנינו היו כמעט כולן לנגד עיני רס”ג, אך הוא השמיטן⁶⁹. אחת מהן „ממתיק מרירי” היא לרב האיי גאון⁷⁰. אך כיון שר’ סעדיה קדם בזמן לר’ האיי, אין מנוס מן ההנחה ש„ממתיק מרירי”, ואולי גם מרנות אחרות, מאוחרות הן. שתיים אחרות מיוסדות על התיבות החזרות „רבא, חד” והן מקבילות ל„מרן”, „שומר ישראל”, שבני המזרח נוהגים לאומרה בסליחות אלול⁷¹. המרנות עשויות בתבנית אחידה של בתים קצרים הנחרזים בתיבה אחת או בחרוז אחד, ולעתים נוספת עליהן גם חריזה פנימית. המרנות „דהוא אבא, דהוא חד” יצוקות במטבע אחת. באחת חוזרת התיבה „רבא” ובשנייה — „חד”⁷². כיוצא בהן „אלהא רמא”, „אלהא רומא”. המרן „בבעו מנכון” שלפני האחרונה היא פנייה למלאכים להכניס תפילתם של ישראל לפני הקב”ה.

מתוך הערות, שרשם המעתיק בשולי הגליונות, למדים על מנהגים הקשורים באמירת הרחמים. הערה אחת מלמדת כי הסליחות, או מקצת מהן, נאמרו גם בראש השנה⁷³, ושמא גם בזמנים אחרים. הערה אחרת מציינת כי מנהג הציבור, בחתימת

ויוסף [14 ב].

64. אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה ויהושע.
65. על המונח „מרנא” ר’ הערה 26.
66. בלשונו: „ויש אומרים [נוסף] על זה פרקים שאקצר ולא ארשום אותם” (סידור רס”ג, עמ’ שנו 14—15 — בתרגום).
67. שם, עמ’ שנו, שו’ 16—20.
68. כלהון בני שביא, נפיש חטן, בעי תיובתא.
69. בחינה ספרותית של המרנות שהושמטו מגלה שאינן עומדות באותה רמה של המרנות ששרדו במקורות אחרים. יוצא איפוא שרס”ג השמיטן בדין.
70. שריד של שבע תיבות ממנה נתגלה בסדרה הנוספת של אוסף ט”ש בקיימברידג’, קופסה 111, ושם היא מיוחסת לר’ האיי (עיין עזרא פליישר, עיונים בשירתו של רב האיי גאון, שי להימן, ירושלים 1977, עמ’ 272).
71. עיין תכלאל „עץ חיים”, ח”ב נ ב. דומה להן גם המרן „כשביא דמתחנן לשביה” שנוסחה דומה להברתה „כבר שביא דמתחנן למריה” (שם, שם).
72. כבר העלינו את ההשערה (לעיל הערה 54) שכוונת הגאונים ב„אבא רבא” היא למרן שלפנינו.
73. „ואן מא הו כפור יקול שמע ישראל” (17 א) [שלא בכפור יאמר: „שמע ישראל”]; „פי אלזכרון יקול ברגז רחם תזכור” [ביום הזכרון יאמר: „ברגז רחם תזכור”].

עזרת פתח-תקוה
הספריה התורנית
נ”ש הגר”ר כץ זצ”ל
גר”ר הראשי ור”מ לפיר

הרחמין, היה: להתפלל לחתימה בספר החיים של אותה שנה, ולציין במפורש את השנה לפי מניין השטרות.⁷⁴

מן הראוי לציין שגם במחזור תימן באות לאחר „נפילת אפים“ י"ט מרנות⁷⁵, אך הן נעלות ונשגבות מאלו שבמחזור תורכסתאן, וכיוצא בהן גם הרחמין המצורפים להן.

כמה סימנים מעידים על קדמות פיוטי „תפלת רחמים“: פשטות בתוכן ובסגנון, חריזה ענייה ובלתי עקבית⁷⁶ וחוסר הקפדה במידות הצלעיות ובמספרן. אשר לזמן חיבורם אין לקבוע יתירות. אמנם באחד הפיוטים [13 א] מתפלל הפייטן לשבירת עול הערבים, אך אין לדעת אם בית זה הוא מגוף הפיוט, או שמא הוא תוספת מאוחרת. מספר תחינות נמנות עם הליטאניה, שהוא סוג פיוטי קדום.⁷⁷

הרחמין מוגשים כאן כלשונם וככתיבם במקור⁷⁸. לא תרגמתי את הפיוטים הארמיים ולא פירשתי, אך הרשיתי לעצמי להאיר לשונות סתומים ועניינים קשים. את פסוקי המקרא כתב המעתיק על פי זכרונו ולא מתוך הכתב. משום כך מצויים חילופי לשונות במקראות, ואף בתרגום הארמי של כמה כתובים. לפסוקים צירפתי מראי מקומות. בציון חילופי נוסח התעלמתי מגירסאות, שמקורן טעות העתקה או דילוג עין של המעתיק. הפיוטים במחזור כתובים ברציפות, והחלוקה למחרוזות ולצלעיות היא מעשה ידי.

סדרי הרחמין, למהדורותיהם השונות, משלימים זה את זה. לכשיצורפו להם פיוטי הגאונים שבגניזה, יהא אפשר לשחזר את הפיוט הבבלי, אם לא כולו, הרי לפחות מקצתו.

74. בנוסח התחינה: „רחמנא כתיבין בספרא דחיי דשנת כך וכך למניין שטרי“ [26 ב]. בלשון ההערה: „פי הדה אלפצל ידכר חסב חאל סנה [בפרק זה יזכיר חשבון השנה]. שנת התל"ג ליצירה: אתתקפד לשטרות אתר"ה לחרבן ב"ב [בית שני]“, ציון השנה כתוב בדיו שונה. לעניין מניין השנים יש להעיר, שמנהגם היה לציין תאריכים לפי שלושה מניינים: יצירה, שטרות וחרבן.

75. עץ חיים, ח"ב קעג—קעה.

76. פעם אף חרז הפייטן, בפיוט עברי, מלה ארמית חוזרת (בגלותא — 3 א).

77. שלוש פותחות בתיבה „דהוא“ [25]; באחת חוזרות שתי פתיחות בכל פסוק: „כאשר ענית... כן תענינו“ [1—3 א]; בשנייה חוזרת פתיחה וחתימה: „מלא רחמי רחם עלן דאת הוא... ולית בר מנך“ [24]; באחרות באות האנאפורות הבאות: אעדי מין, שויה לסופן, אדכר לן, את הוא [13 א].

78. לשונות שהגהתי הערתי עליהן. — תודתי אמורה לפרופ' מנחם שמלצר, מנהל ספריית הסמינר לרבנים, על מתן רשות לפרסום „תפלת רחמים“.

[1 א] ... אמרתי לא ירצה¹ יה:

אופני

עוני בלתי כתותח

וכמעט קרבי תותח

י"י שפתי תפתח²

כי עזי וזמרת יה³:

אופני

ועמיד כנומל⁴ וכפיר

ורצנך [כטל] חרמון ושניר

פתח דברך יאיר⁵

ומי כמד (!) חסין יה⁶:

אופני

רצה עם התפללו

ולך על אף נפלו

בני עיר⁷ ששם עלו

שבטים שבטי יה⁸:

אופני

תם

נפתח ונימר רחמי⁹:

רחמנא דמלי רחמי

ענינו בעדן רחמי

רחמנא דמלי רחמי

נפתח ונודה קדום אלהי האלהים עב¹⁰:

נפתח ונודה קדום אדוני האדונים:

עב כאשר ענית לאדם הראשון כן תענינו:

עב כאשר ענית לנח בתבה

כן תענינו ותקבלינו [בתשובה]:

עב כאשר ענית לארבהם [אבינו] בהר המוריה

כן תענינו [משמי] שמי עליה:

1. דומה שיש להגיה „ראה“ עפ"י תהלים צד ז.

2. תהלים נא יז. 3. שמות טו ב.

4. אולי צ"ל: כשחל?

5. תהלים קיט קל. 6. שם, פט ט.

7. זו ירושלים.

8. שם, קכד ד. 9. ר' מבוא, הערה 38.

10. עב — ראשי תיבות של המענה „ענינו בעדן [רחמי]“ כפי שהוא אמור במפורש בסוף

התחינה.

עב כאשר ענית ליצחק על גבי המזבח
 כן תענינו [בשפכנו] שיח
 כאשר [1 ב] ריח ניחוח:

עב כאשר ענית ליעקוב שעלה לבית אל
 כן תענינו מושיע וגואל:

עב כאשר ענית ליוסף הצדיק בבית אסירי מצרים
 כן תענינו שוכן שמים:

עב כאשר ענית למשה ולאבתינו על ים סוף
 כן תענינו בזרועך היאסוף¹¹:

עב כאשר ענית לאהרן בין בדי הארן¹²
 כן תענינו ותסיר ממנו זעם אף וחרון:

עב כאשר ענית לפנחס כקנא בשטים
 כן תענינו ואזנך ממנו אל תאטים:

עב כאשר ענית ליהושע כשרת¹³ בגלגל
 כן תענינו והמון רחמיד עלינו יתגלגל:

11. שמא צ"ל „החשוף", עפ"י „וזרועך השופה" (יחזקאל ד ז) ; „וחשף ה' את זרוע קדשו" (ישעיה נב י').

12. בדי הארון — מקום שבהן גדול היה מניח את מחתת הקטורת בעבודת יום הכפורים.

13. על שם שיהושע היה משרת משה (במדבר יא כח).

עב כאשר ענית לשמואל כזעק במצפה¹⁴
 כן תענינו ומחץ מכותינו תרפא:

עב כאשר ענית לדוד בציון ולשלמה בנו בירושלים
 כן תענינו יושב על כרובים שנים:

עב כאשר ענית לאליהו בהר הכרמל
 כן תענינו מלך סוליה ומוחל¹⁵:

עב כאשר ענית לאלישע על הירדן
 כן תענינו והמון רחמיק עלינו [3 א] יתעדן:

עב כאשר ענית ליונה במעי הדגה
 כן תענינו ותסיר ממנו כל דאגה:

עב כאשר ענית ליחזקאל (!) בנהר כבר
 כן תענינו ועול האומת (!) מעל צוארינו תשבר:

עב כאשר ענית לדניאל בגוב אריות
 כן תענינו אבי יתומים ודין אלמנות:

עב כאשר ענית לחנניה מישאל ועזריה בגו אתון נורא
 כן תענינו מלך איום ונורא:

עב כאשר ענית למרדכי ואסתר בשושן הבירה
 כן תענינו וחבנה לנו בית הבחירה:

עב כאשר ענית לעזרא בגלותא
 כן תענינו ותצילנו מגלותא:
 ענינו בעדן

האזינו השמים ואדבירה ותשמע הארץ אמרי פי: יערוף כמטר לקחי תזל כטל
 אמרתי כשעירים עלי דשא וכרביבים עלי עשב: כי שם יי' אקרא הבו גודל לאלהינו¹⁶:
 לא בחסד ולא במעשים טובים באנו אליך

[13 א] ... כל סערי ואסירי:
 רחמנא אעדי מינן גירי חרבא:
 רחמנא אעדי מינן גירי מחבלא:
 רחמנא אעדי מינן שלהומי¹⁶ * כפנא:
 רחמנא אעדי מינן מחת מותא:

15. כרמל ... מוחל — חרוז עובר.

14. עדה"כ שמואל-א ז ט.

*16. כ"י 4522: „שלהובי" ועניינו, „יקידה, בעירה".

16. דברים לב א-ג.

- רחמנא אעדי מינן גיר ערביתא¹⁷ :
 רחמנא ורמי עלן גירא דילך :
 רחמנא ושיזיבנן מכל דריתנין¹⁸ מניה :
 רחמנא תבר ומגר כל דקאים עלן לבישו :
 רחמנא ואסיק מחשבתהון בישתא בראשיהון¹⁹ :
 רחמנא חשיב עלן מחשבתא טבתא :
 רחמנא שויא לסופן שלמא :
 רחמנא שויה לסופן טבא²⁰ :
 רחמנא שויא לסופן שופרא :
 רחמנא שויה לסופן מיתבות דעדא²¹ :
 רחמנא וחוס ורחם על שארא דאשתאר לה לאוריתא²² :
 רחמנא אדכר לן חקי סיני²² ורחם עלן :
 רחמנא אדכר לן עמידת חורב ואפייס מינן :
 רחמנא אדכר לן נעשה ונשמע ופרוקינן :
 רחמנא אדכר לן קימא דאבהתן :
 רחמנא אדכר לן רחמות יומי קדם :
 [רחמנא את הוא מלכן]
 [רחמנא את הוא אלהן]^{22*}
 רחמנא את הוא סברן את הוא סכויין :
 [רחמנא את הוא צפויין]
 [רחמנא את הוא תוקפן]^{22*}
 את הוא תקפן את הוא רחצנן :
 את הוא פרקינן :
 את הוא משיזיבנן :
 לא תורך לעולמא רגוז :
 ארי רעי לאיטבא לך :
 את²³ יתוב [13 ב] ומימרך לרחמא לך :
 רחמנא כבוש על חובנא ברחמתך²⁴ :
 רח' כבוש מינן רוגוז וחמתך :

17. ראה מבוא. 18. „דרתיתנין“ — משמעותו „חרידים, יראים“.
 19. מעין „השב להם מחשבתם הרעה בראשם“ (עפ”י שמואל-א כה לט).
 20. היא ברכת „סופיה טב“ [אחריתו טובה] שנודעה בקיצורה ס”ט וסולפה אח”כ ל„ספרדי טהור“.
 21. צ”ל : דעתא.
 22. בהערות שולים כתוב : „הון ידכר אלעקידה ובעד יקול חקי סיני“ [כאן מזכיר את העקידה ואח”כ אומר חקי סיני]. כנראה שהכוונה ב„חקי סיני“ לעשרת הדברות.
 22*. שני הפסוקים הושלמו מתוך כ”י 4522.
 23. נראה שצ”ל : ארי רעי לאיטבא לן את : יתוב מימרך וכו’.
 24. הבתים האחרונים של התחינה הם תרגום הכתובים : „לא החזיק לעד אפן כי חפץ חסד הוא. ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו“ (מיכה ז יח-יט). — „ומימרך“ צ”ל : מימרך.

שבענו בבקר חסדך ונרגנה ונשמחה בכל ימינו²⁵: ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי²⁶: ה' בקר תשמע קולי בקר אערך לך ואצפה²⁷: ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים²⁸; על אלהים ישעי וכבודי צור עזי מחסי באלהים²⁹: כהנדף עשן תנדף כהמס דונג מפני אש (כן) יאבדו רשעים מפני אלהים³⁰: כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלהים: צמאה נפשי לאלהים לאל חי מתי אבוא ואראה פני אלהים³¹: היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים על נהר כבר ותהי עליו שם יד ה'³²: רני עקרה לא ילדה פצחי רנה וצהלי לא חלה כי רבים בני שוממה מבני בעולה אמר ה'³³: קדש [14 א] ישראל לה' ראשית תובאתה (!) כל אכליו יאשמו רעה תבוא אלהים (!) נאום ה'³⁴: כל מצאיהם אכלום ושרהים (!) אמרו לא נאשם תחת אשר הטאו לה' נזה צדק ומקוה אבותהים (!) ה'³⁵: כצאן קדושים (!) כצאן ירושלם במועדיה כן תהיה הערים החרבות מלאות צאן אדם וידעו כי אני ה'³⁶: וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה'³⁷: ויגש וישק לו וירח את ריח בגדיו ויברכיהו (!) ויאמר ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה': ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירש: יעבדוך עמים וישתחוו לך לאמים הוה גביר לאחריך וישתחוו לך בני אמך ארריך ארור ומברכך ברוך³⁸: ואל שדי יברך אתך ויפרך וירבך והיית לקהל עמים: ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגוריך אשר נתן אלהים לאברהם³⁹:

[14 ב] ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכיהו (!) ה'⁴⁰: ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלהים: ויאמר יעקוב כאשר ראם מחנה אלהים זה ויקרא שם המקום ההוא מחנים⁴¹: ויהי ה' את יוסף ויהי איש מצליח ויהי בבית אדניו המצרי⁴²: ויברך את יוסף ויאמר האלהים אשר התהלכו אבותי [לפניו] אברהם ויצחק האלהים הרעה אותי מעודי עד היום הזה: המלאך הגאל אתי מכל רע יברך את הנערים ויקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק וידגו לרב בקרב הארץ⁴³: לישועתך קויתי ה'⁴⁴: ומשה היה רעה את צאן יתרו חתנו כהן מדין וינהג את הצאן אחר המדבר ויבא אל הר האלהים חרבה: וירא אליו מלאך ה'⁴⁵ בלבת אש מתוך הסנה וירא והנה הסנה בער באש והסנה אנינו (!) אכל: ויאמר משה אסרה נא ואראה את המראה הגדול הזה מדוע לא יבער הסנה: וירא ה' כי סר לראות ויקרא אליו האלהים (!) מתוך הסנה ויאמר משה ויאמר הניני: ויאמר אל תקרב הלם של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עמד עליו אדמת קדש היא (!): ויאמר אנכי אלהי אביך אלהי אברהם ואלהי (!) יצחק ואלהי יעקוב ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים⁴⁶:

25. תהלים צ יד.	26. שם, נה יח.	27. שם, ה ד.
28. איוב לח ז.	29. תהלים סב ה.	30. שם, סח ג.
31. שם, מב ב-ג.	32. יחזקאל א ג.	33. ישעיה נד א.
34. ירמיה ב ג.	35. שם, נ ז.	36. יחזקאל לו לח.
37. בראשית יט כז.	38. שם, כז כז-כט.	39. שם, כח ג-ד.
40. שם, כז יב.	41. שם, לב ב-ג.	42. שם, לט ב.
43. שם, מח טו-טז.	44. שם, מט יח.	
45. לשון הפסוק: מלאך ה' אליו.	46. שמות ג א-ו.	